

המרכז לחקר האשה בהלכה

ללמוד וללמד

חוברות עיון בנושא מעמד האשה בהלכה

מספר 3

נשים במניין וכשליחות ציבור

הרב מוניק זיסקינד גולדברג

מכון שכטר למדעי היהדות

ירושלים

אדר תשס"ו – מרץ 2006

המרכז לחקר האשה בהלכה

צוות המרכז

הרב פרופ' דוד גולינקין, מנהל ועורך
הרב ישראל ורמן, יועץ לענייני הלכה
הרב מוניק זיסקינד גולדברג, חוקרת
הרב דיאנה וילה, חוקרת

הוועדה המייעצת

ד"ר סוזן ארונוב, ארה"ב
פרופ' משה בנוביץ, ישראל
ד"ר רות הלפרין-קדרי, ישראל
הרב שמואל לואיס, ישראל
עו"ד רבקה מקייס, ישראל
פרופ' ארווין קוטלר, קנדה
פרופ' מיכאל קורינלדי, ישראל
הרב פרופ' מאיר רבינוביץ, ארה"ב
הרב ד"ר עינת רמון, ישראל
הרב פרופ' עמנואל רקמן, ישראל וארה"ב
פרופ' אליס שלוי, ישראל
עו"ד ד"ר שרון שנהב, ישראל

מכון שכטר למדעי היהדות מודה לקרן דורות ולקרן משפחת נש עבור
תמיכתם הכספית במרכז לחקר האשה בהלכה.

תשס"ו – 2006

כל הזכויות שמורות
למכון שכטר למדעי היהדות
ת"ד 16080, ירושלים 91160
טלפון: 02-6790755
פקס: 02-6790840

דואר אלקטרוני: schechter@schechter.ac.il
אתר אינטרנט: www.schechter.ac.il

נדפס בישראל

מסת"ב 8-35-7105-965

סידור ועימוד: לשון למודים בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

ה	הקדמה
ז	מבוא
ז	1) חיוב נשים בתפילה
טו	2) הצטרפות נשים למניין
יט	3) נשים כשליחות ציבור
יט	4) שאלות נוספות
כא	5) סיכום והלכה למעשה
כב	ספרות
כג	אישים
כה	מושגים
כט	רשימת פרסומים

הקדמה

מכון שכטר למדעי היהדות

מכון שכטר למדעי היהדות הוא אחד מהמוסדות האקדמיים המובילים במדעי היהדות במדינת ישראל. הגישה האקדמית הייחודית בשכטר משלבת דרכי לימוד מסורתיות עם גישות מחקר מודרניות. לצד הדיון ההיסטורי והטקסטואלי במקורות היהדות מתנהל שיח תרבותי ואקטואלי, המתמודד עם הדילמות המוסריות-חברתיות של החברה הישראלית בימינו. מכון שכטר מציע לימודים לקראת תואר שני רב-תחומי במדעי היהדות בתחומים קלאסיים כגון מקרא, מחשבת ישראל ותולדות עם ישראל ליד תחומים חדשניים, הבוחנים את שאלת המגדר, החינוך, הקהילה והאומנות בהיבט יהודי.

במכון לומדים תלמידים מכל רחבי הארץ המייצגים קשת רחבה של דעות ותפיסות עולם בחברה הישראלית, והנהנים מאווירת לימודים חמה, פתוחה ופלורליסטית.

בתחום המחקר היישומי, המכון מנהל את המכון לחקר ההלכה ויישומה, המרכז לאומנות יהודית, והמרכז לחקר האשה בהלכה.

המרכז לחקר האשה בהלכה

"המרכז לחקר האשה בהלכה" שליד מכון שכטר למדעי היהדות, נוסד בשנת תש"ס בעזרת מענק מקרן פורד, על מנת לחקור את מעמד האשה בבית הכנסת, ועל מנת למצוא פתרונות לבעיית העגונות של ימינו המחכות שנים לקבל גט פיטורין כתוצאה מסרבנות או סחטנות מצד בעליהן. העניין הראשון מטופל בספרי "מעמד האשה בהלכה: שאלות ותשובות" שיצא לאור בשנת תשס"א ובסדרה "ללמוד וללמד" המונחת לפניכם. העניין השני מטופל בשתי דרכים – בספר "זעקת דלות: פתרונות הלכתיים לבעיית העגונות בזמננו" שהופיע לאחרונה, ובכתב העת "זעקת דלות" שבדק מקרים ספציפיים של עגונות שחיכו שנים לישועה מבתי דין רבניים ללא הועיל.

סדרת "ללמוד וללמד"

סדרה זו מוקדשת בעיקר למעמד האשה בבית הכנסת. היא מבוססת על ספרי הנ"ל "מעמד האשה בהלכה: שאלות ותשובות", אבל היא מיועדת לציבור הרחב. בחוברת שלישית זו הרב מוניק זיסקינד גולדברג שיכתבה את תשובתי על "נשים במניין וכשליחות ציבור" – לאחר עבודת צוות משותפת עם הרב דיאנה וילה והרב ישראל ורמן – מתוך הספר הנ"ל על מנת שכל קורא ישראלי יוכל להבין את הדברים אפילו אם אין לו רקע בתלמוד ובהלכה. הרב דיאנה וילה הוסיפה מדור של "אישים" ומדור של "מושגים" על מנת להקל על הקוראים.

החברות בסדרה זו מתפרסמות בחמש שפות – עברית, אנגלית, רוסית, ספרדית וצרפתית – על מנת להגיע לכמה שיותר קוראים בארץ ובחו"ל.
יהי רצון שחברות אלו תעודדנה את הציבור היהודי ללמוד וללמד על מעמד האשה בהלכה, ושאותו לימוד גם יביא לידי מעשה.

הרב פרופ' דוד גולינקין
מכון שכטר למדעי היהדות
ירושלים עיר הקודש
אדר תשס"ו

מבוא**

אחד ההבדלים הבולטים ביותר בין בתי כנסת מסורתיים (קונסרבטיביים) לבין בתי כנסת אורתודוקסיים, הוא השתתפותן של נשים בטקסי בית הכנסת. יותר ויותר נשים נוטלות תפקידים שבעבר היו נחלתם של הגברים בלבד. בחוברת "ללמוד וללמד" מספר 1,2 הסברנו את הנושא של נשים וקריאת התורה בציבור, והגענו למסקנה שעל פי ההלכה, מותר לנשים לעלות לתורה ולקרוא בה כמו גברים.

בחוברת זו, מטרתנו היא ללמוד את המקורות ולדון בנושאים הבאים: (1) חיוב נשים בתפילה; (2) הצטרפות נשים למניין לדברים שבקדושה* ; (3) ונשים כשליחות ציבור.²

כפי שנראה בהמשך, עניין החיוב בתפילה ועניין שליח הציבור קשורים זה בזה, כי ההלכה קובעת שרק מי שמחויב בעצמו במצווה מסוימת רשאי להוציא אחרים ידי חובת מצווה זו.³ לכן כשאנו דנים בשאלה האם מותר לנשים לשמש כשליחות ציבור, יש לברר קודם לכן באיזו מידה הן מחויבות בתפילה.

כפי שנראה, שאלת הצטרפות הנשים למניין היא שאלה נפרדת, והיא אינה קשורה עם חיובן בתפילה.

(1) חיוב נשים בתפילה

בפרק זה נבדוק אם נשים חייבות בתפילה, ואם כן, האם הן חייבות להתפלל שלוש פעמים ביום כמו גברים.

(א) המשנה והתלמוד

חיוב הנשים בתפילה נזכר במשנה* ברכות ג': ג' :

נשים ועבדים וקטנים פטורין מקריאת שמע ומן התפילין
וחייבין בתפלה ובמזוזה ובברכת המזון.

** בסוף החוברת ימצא הקורא מדור "אישים" ומדור "מושגים". כוכבית * לאחר מילה מפנה למדור המושגים; • מפנה למדור האישים. רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים מופיעה בעמ' כ"ב.

- 1 ראה ללמוד 2.
- 2 חוברת זו מבוססת על גולינקין.
- 3 משנה ראש השנה ג': ח'. וראו להלן בפרק 3 על נשים כשליחות ציבור.

לפי המקורות התלמודיים, כשהמשנה מדברת על "תפילה", הכוונה היא ללא ספק לתפילת העמידה* המכונה "שמונה עשרה"⁴. אם כן, לפי משנה זו, נשים חייבות בתפילת העמידה*; המשנה אינה מתייחסת לא למספר התפילות בכל יום, ולא לזמן. וכך מסביר התלמוד* (ברכות כ' ע"ב) את המשנה:

קריאת שמע – פשיטא!
מצוות עשה שהזמן גרמא הוא,
וכל מצוות עשה שהזמן גרמא נשים פטורות! ...
וחייבין בתפלה דרחמי ניהו [מפני שבקשת רחמים הן].
מהו דתימא [מהו שתאמר]:
הואיל וכתבי בה "ערב ובקר וצהריס" (תהילים נ"ה: "ח),
כמצוות עשה שהזמן גרמא דמי [דומה] –
קמשמע לן [משמע לנו שנשים חייבות בתפילה].

כלומר, על פי ההלכה, נשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן* (מצוות שחייבים לקיים אותן בזמן מסוים), ולכן הן גם פטורות מקריאת שמע. אבל נשים חייבות בתפילה מפני שמדובר בבקשת רחמים.

התלמוד* ממשיך ומסביר למה המשנה* חייבת להדגיש שנשים חייבות בתפילה. לפי הכתוב בתהילים נ"ה: "י"ז-י"ח: "אֲנִי אֶל אֱלֹהִים אֶקְרָא וְה' יוֹשִׁיעֵנִי עֶרֶב וּבֹקֵר וְצַהֲרִים אֲשִׁיחָה וְאָהֳמָה וַיִּשְׁמַע קוֹלִי", היינו יכולים להסיק שהתפילה, גם היא, מצוות עשה שהזמן גרמא*, מפני שהפסוק מדבר על פנייה אל ה' שלוש פעמים ביום, ונשים היו אמורות להיות פטורות ממנה. לכן מדגישים במשנה שנשים חייבות בכל זאת בתפילה, והסיבה לכך לפי התלמוד היא שמדובר בבקשת רחמים, וגם נשים זקוקות לרחמים.

גרסא זו של הסוגיא התלמודית היא הגרסא שלפנינו בדפוס וילנא*, אבל בכתבי היד קיימות כמה גרסאות שונות של סוגיא זו. בהמשך נראה שלפני הפוסקים היו גרסאות שונות, ושהם פסקו בעניין חיוב הנשים בתפילה על סמך הגרסא שהייתה לפנייהם.

והרי שלוש הגרסאות העיקריות:⁵

4 דבר זה ניתן ללמוד למשל ממשנה ברכות ד': ג': "רבן גמליאל אומר: בכל יום מתפלל אדם **שמונה עשרה**. רבי יהושע אומר: מעין שמונה עשרה. ר' עקיבא אומר: אם שגורה **תפלתו** בפיו יתפלל שמונה עשרה ואם לאו מעין שמונה עשרה". לעוד מקורות בנושא זה, ראו גולינקין, עמ' 47, הערה 3.

5 לפרטים על כתבי היד וכן על הגרסאות שהיו לפני הגאונים וראשוניים, ראו גולינקין, עמ' 48-49.

גרסא 1:

"קריאת שמע ותפילין" דהוה ליה [שהן] מצוות עשה שהזמן גרמא וכל מצוות עשה שהזמן גרמא נשים פטורות.
"תפילה ומזוזה וברכת המזון" דהוה ליה [שהן] מצוות עשה **שלא** הזמן גרמא וכל מצוות עשה שלא הזמן גרמא נשים חייבות.

לפי גרסא זו, התלמוד* מבדיל בין קריאת שמע ותפילין שהן מצוות עשה שהזמן גרמן*, ולכן נשים פטורות מהן, לבין תפילה, מזוזה וברכת המזון שהן מצוות עשה **שלא** הזמן גרמן, ולכן נשים חייבות בהן.

כלומר, לפי גרסא זו, נשים חייבות בתפילה מפני שמדובר במצוות עשה **שלא** הזמן גרמא.

גרסא 2:

מהו דתימא [מהו שתאמר]:
הואיל וכתוב בה "ערב ובקר וצהריים" (תהילים נ"ה: י"ח),
כמצוות עשה שהזמן גרמא דמי [דומה] –
קמשמע לן [משמע לנו שנשים חייבות בתפילה].

בספר תהילים נאמר על התפילה שהיא נאמרת "ערב ובקר וצהריים" ולכן היא דומה למצווה עשה שהזמן גרמא*. אומרת לנו המשנה* שלמרות עובדה זו, נשים חייבות בתפילה.

גרסא 3:

וחייבין בתפלה דרחמי ניהו [כי היא בקשת רחמים].

כלומר, נשים חייבות בתפילה כי מדובר בבקשת רחמים. כפי שאומר רש"י* (בדיבור המתחיל "וחייבין בתפלה"): "דתפילה רחמי [בקשת רחמים] היא, ומדרבנן היא, ותיקנוה אף לנשים ולחינוך קטנים".

לסיכום, על פי כל הגרסאות של הסוגיא התלמודית, נשים חייבות בתפילה, אבל
ההסבר לכך שונה בכל גרסא:

- (1) תפילה היא מצווה עשה **שלא** הזמן גרמא, ולכן נשים חייבות במצווה זו (לפי גרסא 1).
- (2) למרות שהחוב בתפילה דומה למצוות עשה שהזמן גרמא*, משום שיש לה זמן קבוע במשך היום, נשים חייבות בכל זאת במצווה זו (לפי גרסא 2).
- (3) תפילה היא בקשת רחמים ולכן נשים חייבות במצווה זו (לפי גרסא 3).

ב) זעת הראשונים*

- בדיונים של הראשונים* על תפילת העמידה, יש התייחסות לשאלות הבאות:
- האם התפילה היא חיוב מן התורה (מדאורייתא*) או חיוב מדברי החכמים (דרבנן*)?
 - האם המשנה* מדברת על תפילת הקבע של שלוש פעמים ביום או על תפילה פעם ביום בלי זמן קבוע?
 - האם התפילה היא מצוות עשה שהזמן גרמא*?
 - אם התפילה היא מצווה עשה שהזמן גרמא*, האם נשים חייבות בה או שהן פטורות ממנה?

שיטת הרמב"ם*

כך פוסק הרמב"ם* בהלכות תפילה ונשיאת כפים א': א' ג':

א. מצות עשה להתפלל בכל יום שנאמר "ועבדתם את ה' אלוהיכם" (שמות כ"ג: כ"ה). מפי השמועה למדו שעבודה זו היא תפלה שנאמר "ולעבדו בכל לבבכם" (דברים י"א: י"ג). אמרו חכמים: אי זו היא עבודה שבלב? זו תפלה. ואין מנין התפלות מן התורה, ואין משנה התפלה הזאת מן התורה, ואין לתפלה זמן קבוע מן התורה.

ב. ולפיכך נשים ועבדים חייבים בתפלה לפי שהיא מצוות עשה שלא הזמן גרמא. אלא חיוב מצווה זו כך הוא, שיהא אדם מתחנן ומתפלל בכל יום ומגיד שבחו של הקדוש ברוך הוא, ואחר כך שואל צרכיו שהוא צריך להם בבקשה ובתחנה, ואחר כך נותן שבח והודיה לה' על הטובה שהשפיע לו כל אחד לפי כוחו.

ג. אם היה רגיל מרבה בתחנה ובקשה ואם היה ערל שפתים מדבר כפי יכולתו ובכל עת שירצה, וכן מנין התפלות כל אחד כפי יכולתו, יש מתפלל פעם אחת ביום, ויש מתפלל פעמים הרבה... וכן היה הדבר תמיד ממש רבנו ועד עזרא.

כלומר, לפי הרמב"ם*, התפילה היא מצוות עשה מן התורה, ואינה קשורה בזמן מסוים. כלומר, הייתה לפניו גרסא 1 של הסוגיא התלמודית. לפי זה, מן התורה, כל אדם חייב להתפלל פעם ביום, אך הוא יכול לבחור את הזמן ואת נוסח התפלה, והיות ואין לתפילה זמן קבוע מדין תורה, גם נשים חייבות בה.

בהמשך דבריו מתאר הרמב"ם* את התפתחות התפילה בתקופת בית שני (שם, שם, די-ו):

ד. כיון שגלו ישראל בימי נבוכדנצר הרשע נתערבו בפרס ויון ושאר האומות... ומפני זה כשהיה אחד מהן מתפלל תקצר לשונו לשאול חפציו או להגיד שבח הקדוש ברוך הוא בלשון הקדש עד שיערבו עמה לשונות אחרות. וכיון שראה

עזרא ובית דינו כך עמדו **ותקנו להם** שמנה עשרה ברכות על הסדר... כדי שיהיו ערוכות **בפי הכול**... ומפני עניין זה **תקנו** כל הברכות והתפלות מסודרות **בפי כל ישראל**...

ה. **וכן תקנו** שיהא מניין התפלות כמניין הקרבנות, שתי תפלות בכל יום כנגד שני תמידין וכל יום שיש קרבן מוסף **תקנו בו** תפלה שלישית כנגד קרבן מוסף. ותפלה שהיא כנגד תמיד של בוקר היא הנקראת תפלת השחר, ותפלה שכנגד תמיד של בין הערבים היא הנקראת תפלת מנחה, ותפלה שכנגד המוספין היא נקראת תפלת המוספין.

ו. **וכן התקינו שיהא אדם** מתפלל תפלה אחת בלילה... ואין תפלת ערבית חובה כתפלת שחרית ומנחה, ואף על פי כן **נהגו כל ישראל** בכל מקומות מושבותיהם להתפלל ערבית וקבלוה עליהם כתפלת חובה.

כלומר, לפי הרמב"ם*, לאחר גלות בבל, לא ידעו עוד להתפלל בעברית ולכן **תיקנו** עזרא ובית דינו את שמונה עשרה הברכות שבתפילה כדי שכולם ידעו איך להתפלל. כמו כן **תיקנו** החכמים את מספר התפילות שבכל יום ואת זמנן.

על פי הסבר זה, החיוב להתפלל פעם ביום תפילה כלשהי ללא נוסח קבוע הוא מן התורה, אבל המטבע הקבוע של התפילה שאותה מתפללים שלוש פעמים ביום הוא מדרבנן*. כמו כן, אפשר להסיק מביטויים כגון: "בפי הכול", "בפי כל ישראל", "שיהא אדם", "נהגו כל ישראל", שהוא לא מבדיל בין נשים לגברים, ומניח שעזרא ובית דינו תיקנו תקנות אלו לכל המחויבים בתפילה מן התורה, נשים כגברים.

כשהרמב"ם* פסק בהלכות תפילה ו': י': "נשים ועבדים וקטנים חייבים בתפלה" הוא לא אמר במפורש האם הכוונה לתפילה מדאורייתא* פעם ביום או לתפילה שקבעו חכמים. אבל על פי הלכות תפילה פרק א' שהבאנו לעיל, ברור שדעת הרמב"ם* היא שנשים חייבות להתפלל שלוש פעמים ביום כמו גברים אפילו לאחר התקנה, כאשר התפילה הפכה למצוות עשה שהזמן גרמא*.⁶

על דעת הרמב"ם בעניין חיוב הנשים בתפילה אפשר גם ללמוד מפירושו למשנה קידושין א': ז':

... אבל מצוות עשה שהנשים חייבות ומה שאינן חייבות בכל היקפן אין להן כלל אלא נמסרים על פה והם דברים מקובלים. הלא ידעת שאכילת מצה ליל פסח ושמחה במועדים והקהל **ותפילה** ומקרא מגילה ונר חנוכה ונר שבת וקידוש

היום כל אלו **מצוות עשה שהזמן גרמא וכל אחת מהן חיובה לנשים כחיובה לאנשים**...⁷

כלומר, הכלל שנשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמא* אינו מוחלט, ותפילה נכללת בין מצוות עשה שהזמן גרמא* שנשים חייבות בהן.

גם רבים ממפרשי הרמב"ם הבינו שלדעתו נשים חייבות בתפילה שלוש פעמים ביום כמו גברים.

כך למשל כותב הרב יוסף קארו⁷ בשולחן ערוך* (אורח חיים ק"ו : א'): "נשים ועבדים, שאף על פי שפטורים מקריאת שמע, חייבים בתפילה, מפני שהיא מצווה עשה **שלא** הזמן גרמא". סביר להניח שהרב יוסף קארו סבר כמו הרמב"ם, וגם הוא פירש שהיות וביסודה, מצוות תפילה איננה קשורה לזמן קבוע ונשים חייבות להתפלל כמו גברים, חלה גם עליהן תקנת חכמים להתפלל שלוש פעמים ביום.

וכך פירש הרב חיים דוד הלוי⁸ את שיטת הרמב"ם:

נראה לי, שלדעתו [של הרמב"ם] חייבות הנשים בכל שלושת התפילות שכך מורה סדר דבריו... וכך גם ההגיון אומר, שכיוון שעיקר המצווה חלה עליהן, הרי שחלה היא כפי שחכמים הגדירוה והתקינוה (עשה לך רב, חלק א', סימן ל', עמ' צ"ז-צ"ט).

לסיכום, על פי שיטת הרמב"ם⁸, בשלב ראשון היתה התפילה מצוות עשה מן התורה שחלה על גברים ועל נשים כאחד מכיוון שהתפילה לא היתה מצוות עשה שהזמן גרמא*, וכל אחד היה בוחר מתי ואיך להתפלל. כשבאו חכמים וקבעו את נוסח ומועדי התפילה, היות ונשים כבר היו כלולות במצווה, הם לא חילקו בין נשים לגברים, אלא חייבו את כולם בתפילה שלוש פעמים ביום, וזאת למרות שהתפילה דרבנן הפכה למצוות עשה שהזמן גרמא*.⁸

שיטת ראשונים* אחרים

ראשונים אחרים סברו שהתפילה היתה מצווה דרבנן **לכתחילה**. כך סברו בעל הלכות גדולות*, רש"י⁹ רמב"ן⁹ ואחרים על סמך גרסא 3 הנ"ל "דתפילה רחמי ניהו"⁹.

בפירושו למשנה הנ"ל בברכות (ד"ה וחייבין בתפילה) פירש רש"י⁹: דתפילה רחמי היא [שהתפילה היא בקשת רחמים] ומדרבנן היא **ותיקנה אף לנשים** ולחינוך הקטנים".

7 ראו גולינקין, עמ' 50.

8 לעוד מפרשי הרמב"ם המפרשים כך את שיטתו, ראו גולינקין, עמ' 51, הערה 6.

9 ראו גולינקין, עמ' 51-52.

כלומר, תפילה היא בקשת רחמים וחז"ל חייבו גברים ונשים **מלכתחילה** לומר את העמידה שלוש פעמים ביום.

לסיכום, על פי כל הראשונים* הנ"ל, נשים חייבות להתפלל את תפילת העמידה שלוש פעמים ביום כמו גברים. חלק מהראשונים* סבורים שעצם מצוות התפילה היא מצווה מדאורייתא* בלי זמן קבוע ולכן נשים חייבות בה ותקנת חכמים המחייבת תפילה שלוש פעמים ביום חלה גם על נשים אפילו כשהתפילה נהפכה למצוות עשה שהזמן גרמא* מדרבנן. ראשונים* אחרים סבורים שהתפילה היא מלכתחילה מצוות עשה שהזמן גרמא מדרבנן*, ושחכמים חייבו בכל זאת את הנשים כי התפילה היא בקשת רחמים, וגם נשים צריכות רחמים.

ג) שיטת בעל מגן אברהם* והשפעת פירושו על חלק מהאחרונים*

לאור העובדה שלפי רוב הראשונים*, נשים חייבות להתפלל את תפילת העמידה שלוש פעמים ביום כמו גברים, נשאלת השאלה למה לדעת אחרונים* רבים, ופוסקים רבים בני זמנינו, נשים חייבות להתפלל רק תפילה אחת כלשהי, ללא נוסח קבוע פעם אחת ביום?

כנראה שהמקור העיקרי לגישה זו הוא הבנה לא נכונה של דברי הרב אברהם גומבינר* (המאה ה-17) בפירושו לדברי השולחן ערוך*. הרב יוסף קארו* כתב: "נשים ועבדים, אף על פי שפטורים מקריאת שמע חייבים בתפלה, מפני שהיא מצוות עשה שלא הזמן גרמא" (אורח חיים ק"ו: א').¹⁰

והרי פירושו של הרב גומבינר* במגן אברהם* (שם, סעיף קטן ב'):

כך כתב הרמב"ם דסבר ליה [שהוא סבור] דתפלה מצוות עשה דאורייתא היא... אך מדאורייתא די בפעם אחד ביום ובכל נוסח שירצה. ולכן נהגו רוב נשים שאין מתפללות בתמידות משום דאומרים מיד בבוקר סמוך לנטילה איזה בקשה ומדאורייתא די בזה ואפשר שגם חכמים לא חייבו יותר, והרמב"ן סובר תפלה דרבנן וכן דעת רוב הפוסקים.

בקטע זה מנסה בעל מגן אברהם* להסביר את הטעם שלפיו נהגו "רוב נשים" בזמנו להתפלל תפילה אחת כלשהי פעם אחת ביום. הוא אינו בא לפרש את המשנה או את התלמוד, או לקבוע הלכה. הוא מביא אפשרות שהחכמים לא חייבו את הנשים יותר מזה, אך מיד לאחר מכן הוא סותר את הדעה הזאת ואומר **שהרמב"ן* ורוב הפוסקים** סוברים שהחובה להתפלל שלוש פעמים ביום היא תקנת חכמים והיא מחייבת נשים וגברים באותה מידה כי היא בקשת רחמים.

למרות סוף דבריו של בעל מגן אברהם*, הרבה אחרונים* הסתמכו על תחילת דבריו, שהתפילה היא מצווה מדאורייתא* ודי לנשים להתפלל פעם אחת ביום. הם אף התייחסו אל דברים אלה כאל פסק הלכה, ולכן פסקו שנשים חייבות להתפלל רק פעם ביום תפילה כלשהי.¹¹ אבל, כפי שראינו לעיל, גישה זאת איננה מתאימה לדעת התלמוד והראשונים ואף לא לדעת הרב אברהם גומבינר* עצמו.

ד) עדויות על תפילת נשים במשך הדורות

בניגוד לקביעה של חלק מהאחרונים*, שלפיה די לנשים להתפלל תפילה אחת כלשהי במשך היום, יש עדויות רבות במשך הדורות ובמקומות שונים, שלפיהן, נשים נהגו להתפלל תפילה קבועה בבית ובבית הכנסת. להלן שלוש דוגמאות.¹²

בתקופת התלמוד*

בתלמוד בבלי, סוטה כ"ב ע"א מסופר:

אלמנה אחת – היה בית כנסת בשכונתה. כל יום היתה הולכת ומתפללת בבית מדרשו של רבי יוחנן. אמר לה: בתי, אין בית כנסת בשכונתך? אמרה לו: רבי, ולא שכר פסיעות יש לי?¹³

הרי דוגמא של אישה שהלכה להתפלל כל יום בבית הכנסת. יש להעיר שר' יוחנן אינו מתפלא שהיא באה לבית הכנסת; הוא רק תמה למה היא באה לבית המדרש שלו היות ויש בית כנסת בשכונתה.

ימי הביניים באשכנז

בקינה לזכרון של מרת דולצא אשתו ושל שתי בנותיהם שנהרגו על קידוש ה' בשנת 1196, מעיד ר' אלעזר מוורמייזא:

משורת זמירות ותפילה ומדברת תחנונים,
וידיה בכל יום לנשמת כל חי וכל מאמינים,

נואמת פיטום הקטורת ועשרת הדברים...

סדרי תפילה בבוקר ובערב סודרת,

ולבית הכנסת מקדמת ומאחרת...

11 כך למשל ר' יחיאל מיכל עפשטיין*, ערוך השולחן*, אורח חיים ק"ו: ז'; כך גם הרב עובדיה יוסף* ביביע אומר, חלק ו', אורח חיים, סימן י"ז.

12 ראו דוגמאות רבות אצל גולינקין, עמ' 52-56.

13 המקור בתלמוד בארמית. על קטע זה ראו גם ללמוד 1, עמ' י"ג-י"ד.

אספר מעשה בלט בתי הגדולה,
בת שלוש-עשה שנה היתה צנועה ככלה,
למדה כל התפילות והזמירות מאמה...
אספר מעשה בתי הקטנה,
קראה קריאת שמע בכל יום פרשה ראשונה,
בת שנים שש היתה וטווה ותופרת...¹⁴

יש כאן עדות על אישה אדוקה שהתפללה בנוסח קבוע, בכל יום בבוקר ובערב, בבית ובבית הכנסת. וגם בנותיה חונכו לומר תפילות וקריאת שמע בכל יום.

רומא בשנת 1524

דוד הראובני התארח בביתו של ר' משה אבודרהין ברומא: "ויש לו בת בחורה הקוראת בעשרים וארבע [= בתנ"ך] והיא מתפללת בכל יום שחרית וערבית".¹⁵

לסיכום, לפי המשנה*, התלמוד*, ורוב הראשונים* נשים חייבות להתפלל שלוש פעמים ביום כמו גברים.¹⁶ העדויות הקיימות על נשים במקומות שונים שהתפללו כל יום ואף שלוש פעמים ביום, מתקופת התלמוד ועד המאה השמונה-עשרה, מוכיחות שאכן כך היה מקובל בקהילות רבות. אותם אחרונים* שפסקו שנשים חייבות רק בתפילה אחת ביום הסתמכו על דברי בעל מגן אברהם*, אבל הוכחנו שבעל מגן אברהם* רק ביקש להצדיק את המנהג של הנשים במקומו שהתפללו פעם אחת ביום, אבל לא התכוון לפסוק הלכה, והוא עצמו מעיר שרוב הפוסקים מחייבים נשים בתפילה שלוש פעמים ביום כמו גברים.

(2) הצטרפות נשים למניין

יש קטעים מסוימים בתפילה בציבור הנאמרים רק בנוכחות מניין של עשרה, והם: ברכו*, קדיש*, חזרת הש"ץ* וקריאת התורה. עניינם אלה נקראים דברים שבקדושה*.¹⁷ יש שלומדים הלכה זו מהפסוק (ויקרא כ"ב: ל"ב): "ונקדשתי בתוך

14 אי"מ הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים, תש"ו, עמ' קס"ה המובא על ידי גולינקין, עמ' 54-55.

15 סיפור דוד הראובני, מהד' אי"ז אשכולי, מהד' ב', ירושלים, תשנ"ג, עמ' 39 המובא על ידי גולינקין, עמ' 55-56.

16 יש מחלוקת אצל האחרונים* לגבי חיוב נשים בתפילת מוסף, אבל אין סיבה לחלק בין תפילות שחרית, מנחה ומעריב מצד אחד, ותפילות מוסף ונעילה מצד שני. לא קיים הבדל כזה במשנה* ברכות שראינו לעיל או אצל הרמב"ם*. ליותר פרטים, ראו גולינקין, עמ' 58-59.

17 ראו באנציקלופדיה התלמודית, ערך "דברים שבקדושה", חלק ו', טורים תשי"ד-תשכ"ז.

בני ישראל". כך למשל כותב הרמב"ם* בהלכות תפילה ונשיאת כפים ח': ו' : "וכל דבר קדושה לא יהא אלא בתוך העדה מישראל שנאמר 'ונקדשתי בתוך בני ישראל'".

פוסקים רבים, וביניהם הרב יוסף קארו* בשולחן ערוך*, סבורים שנשים אינן מצטרפות למניין לדברים אלה,¹⁸ אף על פי שדבר זה לא נזכר במשנה, בתלמוד, או אצל הרמב"ם*, כפי שנראה להלן.¹⁹

(א) חובת מניין של עשרה ל"דברים שבקדושה"

המקור העיקרי לנושא זה הוא משנה מגילה ד': ג' :

אין פורסין את שמע*, ואין עוברין לפני התיבה*, ואין נושאים את כפיהם*, ואין קוראים בתורה ואין מפטירין בנביא, ואין עושין מעמד ומושב*, ואין אומרים ברכת אבלים ותנחומי אבלים וברכת חתנים ואין מזמנין* בשם פחות מעשרה.

כלומר, את כל הדברים שברשימת הנ"ל, חייבים לעשות בציבור של עשרה לפחות. צריך להדגיש שהמשנה אינה מפרשת מי הם העשרה, ואינה מוציאה את הנשים מן הכלל.

התלמוד* הבבלי (מגילה כ"ג ע"ב) מביא דרשה המסבירה מאין למדו שעשרה הוא המספר המינימלי המגדיר ציבור :

מנא הני מילי [= מאין מילים אלה (מהו הבסיס המקראי להלכה במשנה הנ"ל)]? אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: דאמר קרא [שאמר הכתוב]: "ונקדשתי בתוך בני ישראל" (ויקרא כ"ב: ל"ב) – כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה. מאי משמע [מה המשמעות (איך לומדים דבר זה מהפסוק)]? – דתני [שלימד] [רבנאי אחוה דר' חייא בר אבא]:²⁰ אתיא [מביאים] "תוך" "תוך", כתיב הכא [כתוב כאן (בויקרא)] "ונקדשתי בתוך בני ישראל", וכתוב התם [וכתוב שם (בבמדבר)] "הבדלו מתוך העדה" (במדבר ט"ז: כ"א), ואתיא [מביאים] "עדה" "עדה", דכתיב התם [שכתוב שם] "עד מתי לעדה הרעה הזאת" (במדבר י"ד: כ"ז), מה להלן עשרה – אף כאן עשרה.

כלומר, לפי הדרשה, הגדרת ציבור כקבוצה של עשרה לפחות, מבוססת על גזירה שווה* כפולה שנלמדת משלושה פסוקים. המילה "תוך" מופיעה בשני פסוקים "ונקדשתי בתוך בני ישראל" (ויקרא כ"ב: ל"ב) ו"הבדלו מתוך העדה" (במדבר ט"ז: כ"א). מכאן

18 וכך כתוב בשולחן ערוך אורח חיים נ"ה: א': "אומרים קדיש. ואין אומרים אותו בפחות מי זכרים בני חורין גדולים... והוא הדין לקדושה וברכו שאין נאמרין בפחות מעשרה". לעוד פוסקים הסבורים שנשים אינן מצטרפות למניין, ראו גולינקין, עמ' 59, הערה 21.

19 סעיף זה מבוסס גם על צ'רניק.

20 לגרסא זאת של השם ראו גולינקין, עמ' 60, הערה 25.

לומדים חז"ל שהמילה "עדה" היא מילה נרדפת לציבור של בני ישראל. המילה "עדה" מופיעה גם בפסוק "עד מתי לעדה הרעה הזאת" (במדבר י"ד: כ"ז). מכאן לומדים חז"ל שב"עדה" יש לפחות עשרה אנשים, כי הפסוק "עד מתי לעדה הרעה הזאת" מתייחס לעשרת המרגלים²¹ שהוציאו דיבה רעה על ארץ ישראל. מכאן לומדים חכמים שציבור בני ישראל הוא לפחות עשרה.

אין שום פרט בדרשה הנ"ל המוציא את הנשים מהעשרה שמהווים את המניין.²²

(ב) המושג של "בפרהסיא" בהקשר של קידוש ה'

אותה הדרשה שהבאנו לעיל, מופיעה עוד פעם אחת בתלמוד* במסכת סנהדרין (ע"ד ע"א) בסוגיא הדנה בקידוש ה':

אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יהוּצדק: ... כל עבירות שבתורה אם אומרין לאדם עבור ואל תיהרג – יעבור ואל ייהרג, חוץ מעבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים.

כלומר, אדם אינו חייב למסור את נפשו על רוב העבירות שבתורה, חוץ משלוש העבירות הללו, שחייב אדם ליהרג כדי לא לעבור עליהן.

אבל בהמשך הסוגיא, מבהירים שהעובדה שלא צריך למסור את הנפש על כל העבירות, היא נכונה רק אם עבירות אלה נעשו "בצנעא, אבל בפרהסיא – אפילו מצווה קלה ייהרג ואל יעבור" (שם). כלומר, אם מבקשים מיהודי לעשות עבירה, אפילו קטנה, בפומבי, לפני קהל מישראל, אסור לו לעבור ועליו לבחור במוות.

התלמוד ממשיך ומברר מהי הגדרה של "בפרהסיא". כדי לענות על שאלה זאת, מביאים בדיוק את אותה הדרשה הכפולה על תוך-תוך, עדה-עדה שראינו לעיל במסכת מגילה, הקובעת מהו מספר האנשים הדרוש למניין לדברים שבקדושה*. במסכת סנהדרין, חכמים מגיעים למסקנה הבאה: "אמר ר' יעקב אמר ר' יוחנן: **אין פרהסיא פחותה מעשרה בני אדם**... עשרה וכולהו ישראל" (שם, ע"ב).

בהמשך, הסוגיא דנה בשאלה למה אסתר שנבעלה בפרהסיא למלך אחשווראש לא מסרה את עצמה על קידוש השם.²³ לענייננו, ברור מעצם השאלה, שהסוגיא מניחה

21 כידוע, היו שנים עשר מרגלים שנשלחו לתור את הארץ. רק שניים מהם, יהושע בן נון וכלב בן יפונה, שיבחו את ארץ ישראל, ולכן הם לא נכללו ב"עדה הרעה" – ראו במדבר י"ד: ו-ז'.

22 יש להעיר שהמוסד של "מניין" של עשרה קדום מאוד בתולדות עם ישראל, והדרשה בתלמוד באה לתמוך לאחר מעשה במנהג העתיק – ראו גולינקין, עמ' 151.

23 יש איסור לבת ישראל להיבעל על ידי אינו יהודי – ראו למשל שולחן ערוך, אבן העזר ט"ז: א'; רמב"ם, הלכות איסורי ביאה י"ב: א'.

שאסתר ונשים אחרות חייבות לקדש את השם בנוכחות מניין של עשרה יהודים, בדיוק כמו גברים.²⁴

לפי פשט הסוגיא, אין הבדל בין נשים לגברים לעניין הצירוף לעשרה הנחשבים כ"פרהסיא", בתנאי שכולם יהיו מישראל. יתר על כן, כיוון שכאמור, נשים חייבות בקידוש ה',²⁵ סביר להניח שהן גם כלולות בפרהסיא הקשורה לאותה מצווה.²⁶

ג) הצטרפות נשים למניין לדברים שבקדושה

יש פוסקים שביקשו להוכיח שנשים אינן מצטרפות למניין לדברים שבקדושה*, מכיוון שכתוב (ויקרא כ"ב: ל"ב) "ונקדשתי בתוך בני ישראל". פוסקים אלה מבינים שהפסוק מתייחס רק ל"בני ישראל", ולא ל"בנות ישראל".²⁷ קשה לקבל הסבר זה, וכפי שכתוב בתוספות (לערכין ב' ע"ב ד"ה לרבות), "דכל התורה כולה נמי [גם] בלשון זכר ניתנה".

בנוסף לכך, מהדרשות הזהות בשתי הסוגיות התלמודיות (במגילה כ"ג ע"ב ובסנהדרין ע"ד ע"א), הדנות במספר הנוכחים הדרושים לקידוש השם* או לאמירת דברים שבקדושה*, אפשר להבין ששתי מצוות אלו הן שני צדדים של אותו מטבע – של קידוש שם ה' ברבים. אם נשים מצטרפות למניין לקידוש השם* על פי הסוגיא במסכת סנהדרין, הן גם מצטרפות למניין לדברים שבקדושה* על פי הסוגיא במסכת מגילה.

וכך כנראה היא גם דעת הרמב"ם* כשהוא כותב בהלכות תפילה ח': ד':

וכיצד היא תפלת הציבור? יהיה אחד מתפלל בקול רם והכול שומעים, ואין עושין כן בפחות מעשרה גדולים ובני חורין, ושליח ציבור אחד מהם.

הרמב"ם* נהג לדייק מאוד בלשונו. המילה "גדולים" כוללת ככל הנראה גם נשים, כיוון שכאשר הרמב"ם רצה להוציא נשים מהמניין לזימון או לברכת כוהנים, הוא עשה כן במפורש.²⁸

לסיכום, מתוכן הסוגיות התלמודיות ומדברי הרמב"ם, ניתן לפסוק שנשים מצטרפות למניין לדברים שבקדושה.

24 ראו הרי"ף* לסנהדרין הני"ל, י"ז ע"ב בדפי הרי"ף וירושלמי שביעית ד': ב', ל"ד ע"א (= סנהדרין ג': ו', כ"א ע"ב); וראו גולינקין, בפרק על "אמירת קדיש יתום על ידי נשים", עמ' 25

25 ראו הדיון להלן, בפרק "נשים כשליחות ציבור".
26 יש גם פוסקים הכוללים נשים במושג של "פרהסיא" בפירוש – ראו פרימר, עמ' 60-61 וגולינקין, עמ' 61, הערה 30.

27 ראו גולינקין, עמ' 60, הערה 26.

28 ראו בהלכות ברכות ח': ז' והלכות נשיאת כפים ט"ו: ט'.

3 נשים כשליחות ציבור

תפקיד שליח הציבור בתפילה הוא להוציא אחרים ידי חובתם. במילים אחרות, על ידי תפילתו בקול רם, שליח הציבור פוטר את האנשים ששמעו את תפילתו (ושהשיבו "אמן" לברכותיו), מלומר את התפילה בעצמם. כנראה שתפקיד שליח הציבור נוצר על מנת לאפשר לאנשים שלא ידעו להתפלל, לקיים את מצוות תפילה.

כפי שאמרנו בתחילת דברינו, ההלכה קובעת שרק מי שמחויב במצווה מסוימת יכול להוציא אחרים ידי חובת מצווה זו. וכך שנינו במשנה ראש השנה ג' : ח' : "חרש שוטה וקטן אין מוציאין את הרבים ידי חובתן. זה הכלל: כל שאינו מחויב בדבר אינו מוציא את הרבים ידי חובתן".

הוכחנו לעיל שאישה מחויבת בתפילת העמידה כמו גבר²⁹ ושנשים חייבות בקידוש ה' מדאורייתא³⁰. לכן, מותר לאישה להיות שליחת ציבור לכל התפילה, כולל ל"דברים שבקדושה"³¹, כמו גבר.

המתנגדים לקבלת נשים כשליחות ציבור יכולים לטעון שקיים קושי לגבי קריאת שמע. כפי שראינו לעיל, שנינו במשנה ברכות ג' : ג' : "נשים ועבדים וקטנים פטורין מקריאת שמע ומן התפילין וחייבין בתפלה ובמזוזה ובברכת המזון". נשאלת השאלה, כיצד מוציאה אישה את הציבור ידי חובת קריאת שמע אם היא בעצמה אינה מחויבת? אפשר להשיב לטענה זו שקריאת שמע כפי שאנו נוהגים בה היום אינה דורשת שליח ציבור ואפילו לא מניין כי המנהג של "פורסין על שמע"^{*} (קריאת הפסוקים לסירוגין על ידי שליח הציבור ועל ידי הציבור) נעלם לפני אלף שנה. לכן, חובת קריאת שמע מוטלת על כל אחד ואחד ואין זה משנה אם שליח הציבור פטור או לא ממצווה זו. ולכן, העובדה שאישה פטורה מקריאת שמע אינה מונעת ממנה להיות שליחת ציבור.³¹

סיכומו של דבר, מותר לנשים להיות שליחות ציבור לתפילה בציבור בדיוק כמו גברים.

4 שאלות נוספות

על אף שהמסקנות הנ"ל מבוססות על המקורות, המתנגדים יכולים להקשות שלוש קושיות. להלן נשיב לקושיות אלו בקיצור.

29 ראו לעיל, בפרק 1 על "חיוב נשים בתפילה".

30 ראו גם רמב"ם^{*}, הלכות יסודי התורה ה' : א'.

31 ראו גולינקין, עמ' 62, הערה 35.

(א) כיצד ניתן לפסוק נגד האחרונים* או אפילו נגד השולחן ערוך*?

ראינו לעיל שיש אחרונים* הסבורים שנשים אינן חייבות בתפילה שלוש פעמים ביום. גם ראינו שלפי השולחן ערוך*, נשים אינן מצטרפות למניין לדברים שבקדושה. אפשר לשאול, האם מותר לפסוק בניגוד לפוסקים אלה?

אפשר להשיב לטענה זו שהגאונים* והרמב"ם* קבעו שהתלמוד* הבבלי הוא הסמכות העליונה בענייני הלכה,³² ושאפשר לפסוק על פי התלמוד אפילו אם פסק זה מנוגד לפסקם של גדולי הפוסקים.

וכך קבע הרא"ש* בפסקיו:

"יפתח בדורו כשמואל בדורו" [ראש השנה כ"ה ע"ב]. אין לך אלא "שופט אשר יהיה בימים ההם" [דברים י"ז: ט'] ויכול לסתור דבריהם [של הגאונים], כי כל הדברים שאינם מבוארים בש"ס* שסידר רב אשי ורבינא, אדם יכול לסתור ולבנות אפילו לחלוק על דברי הגאונים (פסקי הרא"ש למסכת סנהדרין, פרק ד', סימן ו').

וכן הזהיר הרב שניאור זלמן שכטר*:

אבל יהא ערכו של ספר פוסקים גדול שיהא, אין זה מעניק לו תכונה של אי-משוגה ואין זה פוטר את התלמיד או את הרב המשתמש בו מהחובה לבחון כל סעיף לגופו של עניין, ולבדוק אותו לפי כללי הפרשנות שתמיד יושמו כלפי המסורת.³³

כלומר, השולחן ערוך* ונושאי כליו הם מדריכים חשובים להלכה, אבל הם אינם המדריכים הבלעדיים להלכה. כשהפוסק נתקל בבעיה הלכתית מסובכת, עליו לפתור אותה על ידי לימוד מעמיק בתלמוד הבבלי, בפוסקים ובספרות התשובות, ולא על ידי הסתמכות על ספר פסק אחד.

(ב) האם מותר לנו לנהוג להלכה למעשה נגד מנהג אבותינו?

אפילו אם יש על מה לסמוך בקביעת המסקנות שלעיל, אנו יודעים שבעבר, נשים לא נהגו להצטרף למניין או להיות שליחות ציבור. האם מותר לנו לנהוג אחרת ממה שנהגו אבותינו?

אפשר להשיב על פי מה שנאמר בספר דברים (י"ז: ח'-י"א):

32 ראו המקורות אצל גולניקין, עמ' 63, הערה 37.

33 ראו שכטר, עמ' 211.

כִּי יִפְּלֵא מִמֶּדֶד דָּבָר לְמִשְׁפָּט... וּבָאתְ אֶל הַכֹּהֲנִים הַלְוִיִּם וְאֶל הַשּׁוֹפֵט אֲשֶׁר יִהְיֶה בְיָמֵי הַהֵם וְדַרְשָׁתָּ וְהִגִּידוּ לְךָ אֵת דְּבַר הַמִּשְׁפָּט. וְעָשִׂיתְ עַל פִּי הַדָּבָר אֲשֶׁר יִגִּידוּ לְךָ.

כלומר, לכל דור ודור יש בעיות משלו, וגדולי אותו הדור חייבים להתמודד איתן. לכן, בני האדם חייבים לפנות אל "השופטים", חכמי ההלכה, של אותו הדור. המקורות קיימים ועומדים, אבל החכמים או הרבנים בכול דור חייבים לפרשם לפי התנאים של הדור שלהם. מסקנות שהגיעו אליהן פוסקים בדורות קודמים אינם בהכרח המסקנות שנגיע אליהן בזמננו. חכמי ההלכה חייבים לבחון מחדש את המקורות לפי המציאות של זמנם. לענייננו, במאה הטי"ז, כשנכתב השולחן ערוך*, צירוף נשים למניין היה דבר לא־טבעי. אבל בימינו ובחברה מעורבת, שבה נשים מתפקדות לרוב כמו גברים וביחד איתם, מניין מעורב הוא דבר טבעי. ולכן אחרי בדיקה מחדש של המקורות, המוכיחה שאין בכך בעיה הלכתית, אפשר לקבוע שנשים מצטרפות למניין.³⁴

ג) האם נשים שלא מתפללות בקביעות חוטאות?

יש שחושבים שאין לפסוק שנשים חייבות בתפילה שלוש פעמים ביום, כי על ידי קביעה זו, אנו כביכול הופכים את הנשים שלא התפללו בעבר או שלא מתפללות עכשיו שלוש פעמים ביום לחוטאות.

אפשר להשיב על טענה זו שבדיקה מעמיקה במקורות מובילה למסקנה שנשים חייבות להתפלל שלוש פעמים ביום בדיוק כמו גברים. יחד אם זאת, לאורך תולדות ההלכה, קרה לא פעם שפוסקים שונים באזורים שונים פסקו בדרכים שונות ומנוגדות. בעבר היו למשל הבדלים הלכתיים גדולים בין בבל לארץ ישראל, בין אשכנזים לספרדים, ובין חסידים למתנגדים. אין זאת אומרת שאלו שנהגו לפי פסק מסויים חטאו; הם פשוט הסתמכו על הפסיקה של רבם.

לענייננו, אישה שאינה מקבלת את התשובה הזו, וממשיכה להתפלל פעם ביום תפילה כלשהי, אינה "חוטאת"; היא יכולה לסמוך על פוסקים שפסקו באופן שונה.

5) סיכום והלכה למעשה

עיון מעמיק בתלמוד ובפוסקים מוביל למסקנות הבאות:

1. נשים חייבות להתפלל את תפילת העמידה בשחרית, במנחה, במערב, במוסף ובנעילה בדיוק כמו גברים.
2. מותר לנשים להצטרף למניין לברכו, לקדיש, לחזרת הש"ץ ולקדושה.
3. מותר לנשים לשמש כשליחות ציבור בכל התפילות הנ"ל.

34 ראו עוד מקורות בנושא זה אצל גולינקין, עמ' 65.

ספרות

גולינקין – הרב דוד גולינקין, "נשים במניין וכשליחות ציבור", **מעמד האשה בהלכה: שאלות ותשובות**, ירושלים, תשס"א, עמ' 47-71 (זהו נוסח מורחב של תשובה שנדפסה בתשובות ועד ההלכה של **כנסת הרבנים בישראל**, כרך ו', ירושלים תשנ"ה-תשנ"ח, עמ' 59-80; אנו מפנים לנוסח המורחב).

ללמוד 1 – "המחיצה בבית הכנסת", **ללמוד וללמד 1**, ירושלים, ניסן תשס"ד.

ללמוד 2 – "נשים וקריאת התורה בציבור", **ללמוד וללמד 2**, ירושלים, כסלו תשס"ה.

פרימר – Aryeh A. Frimer, "Women and *Minyan*", *Tradition* 23/4 (Summer 1988), pp. 54-77.

צ'רניק – הרב פרופ' מיכאל צ'רניק, "הקהל – מאיש ועד אשה" (טרם פורסם).

שכטר – Solomon Schechter, *Studies in Judaism*, First Series, London, 1896.

אישים

רבי אברהם גומבינר – ראה מגן אברהם*.

ר' חיים דוד הלוי – (ישראל 1925-1998): רב ראשי ספרדי של תל אביב, בעל ספרי השו"ת "עשה לך רב" ו"מים חיים" וספרי הלכה כגון "מקור החיים השלם".

טור – ר' יעקב בן אשר (אשכנז 1270-ספרד 1343): מחבר ספר ארבעה טורים, בו ערך את החומר ההלכתי עד המאה הארבע עשרה, ופסק הלכה תוך נתינת מעמד מיוחד לפסקי אביו הרא"ש*.

ר' עובדיה יוסף – (עיראק 1920-ישראל עד ימינו): רב ראשי ספרדי לשעבר, פוסק ספרדי מרכזי והסמכות ההלכתית לתנועת ש"ס. בעל שאלות ותשובות "ביע אומר" ו"יחיה דעת".

רבי יחיאל מיכל עפשטיין – ראה ערוך השולחן*.

רבי יוסף קארו – (ספרד 1488-ארץ ישראל 1575): כתב פירוש בשם בית יוסף על הטור* וחיבר את השולחן ערוך*, ספר פסקים, שלאחר שנוספו לו הגהות הרמ"א*, הפך להיות ספר הפסקים בעל ההשפעה הגדולה ביותר בתחום ההלכה עד ימינו.

רא"ש – רבינו אשר בן יחיאל (אשכנז 1250 לערך-ספרד 1327): פוסק חשוב ששילב את אסכולות אשכנז וספרד. ספרו החשוב בהלכה הוא "פסקי הרא"ש". כתב גם חידושים לתלמוד* ותשובות רבות.

רי"ף – רבינו יצחק אלפסי (פס 1013-ספרד 1103): מחבר ספר הלכות לפי סדר התלמוד*.

רמ"א – רבי משה איסרליש (פולין, 1525-1572): כתב את "דרכי משה" על ארבעה טורים לרבי יעקב בן אשר, ואת ההגהות הידועות בשם ה"מפה" על ה"שולחן ערוך"* לרבי יוסף קארו*. הגהותיו הוסיפו את הדינים והמנהגים של אשכנז ובכך השלימו אותו והפכו אותו לספר הפסיקה המקובל בכל העולם היהודי עד ימינו.

רמב"ם – רבי משה בן מיימון (ספרד 1135-מצרים 1204): רופא, פילוסוף ואיש הלכה. מחבר ה"משנה תורה", קודקס מקיף של כל ההלכות עד ימיו. הרמב"ם כתב גם פירושים למשנה* ולתלמוד*, תשובות וחיבורים פילוסופיים (כמו "מורה נבוכים") ורפואיים רבים.

רמב"ן – רבי משה בן נחמן (ספרד 1194-ארץ ישראל 1270): רופא, איש קבלה, פרשן, פייטן ואיש הלכה. כתב פירוש על התורה, חידושים על התלמוד, שאלות ותשובות, ופירושים על ספר ההלכות של הרי"ף* וספר המצוות לרמב"ם*.

רש"י – רבינו שלמה יצחקי (צרפת, 1040-1105): פירושו למקרא ולתלמוד הפכו לכלי חיוני להבנת הטקסט לכל הניגש לתלמוד אותו.

ללמוד וללמד

שכטר, הרב שניאור זלמן – (רומניה, גרמניה, אוסטריה, אנגליה, ארה"ב, 1847-1915):
ממעצבי התנועה הקונסרבטיבית בארה"ב. התפרסם בעקבות עבודתו באוניברסיטת
קיימברידג' על הגניזה הקהירית. מ-1902 עד מותו כיהן כנשיא בית המדרש לרבנים
באמריקה.

מושגים

- אחרונים:** מפרשי התלמוד* וחכמי ההלכה לאחר השולחן ערוך* ועד ימינו.
- אמוראים:** חכמי התלמוד* בין השנים 220-500, שפעלו בישיבות ארץ ישראל ובבל.
- ברכו:** מעין ברכה, שאחד קורא לציבור לברך את ה', לפני התפילה ולפני קריאת התורה, והציבור עונה ומברך. "ברכו" הוא מהדברים שבקדושה*.
- ברייתא:** הלכה חיצונית מתקופת התנאים*.
- גאונים:** חכמי ישיבות בבל בין המאה השביעית למאה האחת-עשרה. הם היו בעלי הסמכות בבבל, בצפון אפריקה ובספרד. הם קבעו כללים לפסיקת הלכה, וכתבו פירושים, ספרי הלכה ושאלות ותשובות.
- גזרה שווה:** אחת מהמידות הבסיסיות במדרש. כשאותה מילה, צירוף של מילים או שורש נמצא בשני פסוקים ניתן ללמוד מפסוק אחד למשנהו ובמיוחד בנושאים הלכתיים.
- גילוי עריות:** יחסי מין שיש עליהם איסור חמור מהתורה (ויקרא י"ח). היא אחת משלוש העבירות שעליהן חייבים ליהרג ולא לעבור.
- דאורייתא:** דין שמקורו בתורה.
- דברים שבקדושה:** תפילות וברכות שיש בהם קדושת השם, שנאמרות במניין.
- דפוס וילנא:** הדפוס המקובל של התלמוד* הבלבי שנדפס על ידי משפחת ראם במאה התשע-עשרה. רוב דפוס התלמוד בימינו הם דפוס צילום של דפוס וילנא.
- דרבנן:** דין מדברי חכמינו (דהיינו, מתקופת עזרא ועד לסוף תקופת התלמוד).
- הלכות גדולות:** ספר פסקים מתקופת הגאונים* (המאה התשיעית) שנכתב על ידי רבי שמעון קיירא.
- זימון:** החובה להקדים הזמנה לברכת המזון כששלושה אנשים או יותר אוכלים ביחד. כשיש לפחות עשרה מוסיפים את המילה "אלוהינו" וזה אחד מהדברים שבקדושה*.
- חזרת הש"ץ:** תפילת שמונה עשרה (ראה תפילת העמידה*), ששליח ציבור (ש"ץ) מתפלל בקול רם לאחר שהציבור התפלל בלחש.
- מגן אברהם:** אחד מהפירושים החשובים ביותר על שולחן ערוך* אורח חיים; נכתב על ידי רבי אברהם גומבינר (פולין, 1637-1683).
- מעמד ומושב:** מנהג אבלות מימי המשנה* והתלמוד*. היו מלווים את האבלים אל בית הקברות ואומרים להם "שבו יקרים שבו, עמדו יקרים עמודו" כמה פעמים.
- מצוות עשה שהזמן גרמה:** מצווה שחייבים לקיים אותה בזמן מסוים. לפי ההלכה הקלאסית נשים פטורות בדרך כלל ממצוות אלו.
- משנה:** קובץ הלכתי בעיקרו, שערך רבי יהודה הנשיא בסביבות שנת 200 לספירה.
- משנה ברורה:** פירוש של הרב ישראל מאיר הכהן המכונה ה"חפץ חיים" (פולין, 1839-1933) על שולחן ערוך* אורח חיים, המעדכן אותו עד המאה העשרים.

נושאים את כפיהם (נשיאת כפיים, ברכת כוהנים): הכוהנים מרימים את ידיהם בצורה מיוחדת כדי לברך את העם בשלושת הפסוקים של ברכת כוהנים (במדבר ו': כ"ד-כ"ו) בחזרת הש"ץ. ברכה זו כלולה בדברים שבקדושה*.

עוברין לפני התיבה: "העובר לפני התיבה" הוא ביטוי תלמודי לשליח ציבור (ראו חזרת הש"ץ*).

ערוך השולחן: ספר הלכה מאת הרב יחיאל מיכל עפשטיין (רוסיה 1829-1908) המסודר לפי סדר השולחן ערוך*, שמטרתו לפסוק הלכה על פי הגמרא, הרמב"ם*, הראשונים* והשולחן ערוך* ונושאי כליו.

פורסין על שמע: בתקופת התלמוד החזן לקריאת שמע, הנקרא הפורס על שמע, קרא את הפסוקים בקול רם והקהל ענה אחריו.

קדיש: תפילה בארמית הנאמרת בציבור, לאחר לימוד תורה ובין חלקי התפילות. יש קדישים השמורים לאבלים. יש כמה נוסחים בהתאם למקום בו הוא נאמר והוא אחד מהדברים שבקדושה*.

קידוש ה': התנהגות אדם המאמין שמטרתה להוכיח את גדולתו של הקב"ה. בתנאים מסוימים נדרש יהודי למות על קידוש השם, כלומר, לא לעבור על איסורים אפילו אם מאיימים עליו במוות.

ראשונים: מפרשי התלמוד וחכמי ההלכה מסוף תקופת הגאונים* (המאה הי"א) ועד השולחן ערוך* (המאה הט"ז).

שולחן ערוך: ספר פסקים מהמאה הט"ז, שנכתב על ידי ר' יוסף קארו*, שנוספו לו הגהות הרמ"א* ; בעל השפעה הגדולה ביותר בתחום ההלכה עד ימינו.

ש"ס: שישה סדרי משנה, המסודרים לפי נושאים שונים, לפיהם מחולקת המשנה* ובעקבותיה גם התלמוד*.

תוספתא: קובץ של ברייתות* הכולל הלכות שאינן נמצאות במשנה* ושנערך על פי סדר המשנה בדור שלאחריה.

תלמוד: קובץ של ספרים הכולל את המשנה* מתקופת התנאים* ואת הגמרא, הדיונים של האמוראים* על המשנה. התלמוד הבבלי הפך לבסיס לכל התפתחות הלכתית שלאחריו. התלמוד הירושלמי נערך בארץ ישראל כמה דורות לפני התלמוד הבבלי.

תנאים: חכמי המשנה* שפעלו בארץ ישראל מסוף תקופת הבית השני ועד שנת 220 לספירה. הם חיברו את המשנה* וגם ברייתות* רבות, כגון מדרשי ההלכה והתוספתא*.

תפילת העמידה: התפילה המרכזית בכל תפילות החובה והקבע, הנאמרת בעמידה לכוון ירושלים ומכונה גם "תפילת שמונה עשרה" על שם שמונה עשרה הברכות המקוריות שהיו בתפילות של חול.

PUBLICATIONS OF THE INSTITUTE OF APPLIED HALAKHAH

David Golinkin, ed., *Proceedings of the Committee on Jewish Law and Standards of the Conservative Movement 1927-1970*, three volumes, Jerusalem, 1997 (co-published by The Rabbinical Assembly)

David Golinkin, ed., *Responsa of the Va'ad Halakhah of the Rabbinical Assembly of Israel*, Volume 6 (5755-5758) (Hebrew) (co-published by The Rabbinical Assembly of Israel and the Masorti Movement)

THE MEYER AND TIRZAH GOLDSTEIN HOLOCAUST MEMORIAL LIBRARY

No. 1 David Golinkin, *Halakhah for Our Time: The Approach of the Masorti Movement to Halakhah*, Jerusalem, 5758 (Hebrew)

No. 2 David Golinkin, *Halakhah for Our Time: A Conservative Approach to Jewish Law*, Jerusalem, 5758 (Russian)

No. 3 David Golinkin, *Responsa in a Moment*, Jerusalem, 2000

No. 4 David Golinkin, *Insight Israel – The View from Schechter*, Jerusalem, 2003

No. 5 Isaac Klein, David Golinkin and Mikhael Kovsan, *A Time to Be Born and a Time to Die*, Jerusalem, 2004 (Russian)

No. 6 Robert Bonfil, *The Rabbinate in Renaissance Italy*, Jerusalem, 2005 (Hebrew) (co-published by the Bialik Institute and The Schocken Institute)

No. 7 Rivka Horwitz, Moshe David Herr, Yohanan Sillman, Michael Corinaldi, eds., *Professor Ze'ev Falk Memorial Volume*, Jerusalem, 2005 (co-published by Meisharim)

PUBLICATIONS OF THE INSTITUTE OF APPLIED HALAKHAH

THE RABBI ISRAEL LEVINTHAL CENTER FOR CONTEMPORARY RESPONSA

- No. 1 Shmuel Glick, *Education in Light of Israeli Law and Halakhic Literature*, Volume 1, Jerusalem, 5759 (Hebrew)
- No. 2 Shmuel Glick, *Education in Light of Israeli Law and Halakhic Literature*, Volume 2, Jerusalem, 5760 (Hebrew)
- No. 3 Hayyim Kieval, *The High Holy Days*, Jerusalem, 2004
- No. 4 Isaac Klein, *Responsa and Halakhic Studies*, second revised and expanded edition, Jerusalem, 2005

THE CENTER FOR WOMEN IN JEWISH LAW

- David Golinkin, ed., *Jewish Law Watch: The Agunah Dilemma*, Nos. 1-7, January 2000 - July 2003 (Hebrew and English)
- David Golinkin, *The Status of Women in Jewish Law: Responsa*, Jerusalem, 2001 (Hebrew with English summaries)
- David Golinkin, ed., *To Learn and To Teach: Study Booklets Regarding Women in Jewish Law*, Nos. 1-2, April - December 2004 (Hebrew, English, French, Spanish, Russian)
- Monique Susskind Goldberg and Diana Villa, *Za'akat Dalot: Halakhic Solutions for the Agunot of Our Time*, Jerusalem, 2006 (Hebrew with English summaries)

PUBLICATIONS OF THE INSTITUTE OF APPLIED HALAKHAH

BOOKS IN PREPARATION

Samuel Dresner and David Golinkin, *Kashrut: A Guide to its Observance and its Meaning for Our Time* (Hebrew)

Shmuel Glick, ed., *Kuntress Hateshuvot Hehadash: A Bibliography of the Responsa Literature from the Geonic Period until Today* (Hebrew)

David Golinkin, ed., *Responsa of the Va'ad Halakhah of the Rabbinical Assembly of Israel, Volume 7* (Hebrew)

Yossi Turner, ed., *Halakhot Olam: Responsa on Contemporary Halakhic Problems* by Rabbi Hayyim Hirschenson (Hebrew)

David Zohar, ed., *Malki Bakodesh, Volumes 1-2*, by Rabbi Hayyim Hirschenson, second edition (Hebrew)